

ИСТРАЖИВАЊА

Др Чедомир М. Лучић

ИСТОРИОГРАФСКА ВРИЈЕДНОСТ ПЕЛАГИЋЕВОГ "МОРАЛНОГ БИЧА"

Космополитско гледање Васе Пелагића на прилике, људе и народе а тиме и на правду и неправду (без обзира на друштвени статус, вјерско убјеђење и националну припадност онога ко их чини) остаће риједак и трајан примјер "како ваља" и како "требује" борити се за човјека у човјеку, а тиме и за очовјечење свега рода људског. Он је, попут Доситеја (и са још наглашенијом цртом радикализма) тежио корјенито да промијени све лоше навике и обичаје, а власт подредити стварним интересима народним.

Међутим, њега не треба узимати (што се често ради) само за пропагатора нових идеја већ, далеко више, за учитеља и просвјетитеља који жели: заблудјелог исправити, душевног помоћи, тјелесно болесног излјечити или охрабрити а морално непоправљивог привезати на "стуб срама". Зато није чудо што су се за Пелагићеве идеје отимали и идеолози наводно "бескласног друштва", које он (ни у подсвијести) није могао сањати онаквим какво се појављивало и (на општу срећу) већ нашло на маргинама историје као доба "народних помрачења". Није чак ни потребно размишљати како би овај поборник правде (да је тај вакат дочекао) својим "моралним бичем" по њему опалио. Ово, наравно, под претпоставком да не би био физички ликвидираан.

У овом чланку неће (а и не би могло) бити разматрано свеобухватно Пелагићево дјело већ само нека његова запажања о части и бешчашћу, која имају историографску вриједност. Наиме, устаљено је схватање да су Турци (опште гледано) као поробљивачи били и насилници у сваком смислу, па и у погледу односа према женском живљу покороног народа.

Нажалост, због површности познавања материје и многи историографи (олако прелазећи преко чињеница, или их неучавајући) такво схватање подржавају. Разлози, вјероватно, леже у поистовјећивању харема (тј. турског права на држање више жена) са обешчашћивањем поробљене раје. Ово гледиште подупиру и подаци да су осине дахије (читлук-сахибије и други наметљивци, иначе потурчењаци словенске крви) одвојивши се од турске централне власти, почели вршити и морално злостављање женског становништва. Пелагић у вези са тим каже: "Зна се само да су јаничари и дахије у Србији мјестимице тако ругло кадикад чинили, но то није било од турске државне господе законом узаконено".¹ Уз ово додаје: "И треба знати да су дахије биле турски одметници".

Али, што се тиче општег положаја жене он је био у том погледу далеко изнад осталог европског.² "Хришћанска женска код Турака је била неприкосновена, изузимајући оно врло ријетких случајева силовања што се догађало и догађа код свију народа од стране оних зликоваца као што су биле дахије, баше и њихова браћа јањичари", тврди Пелагић. И наставља: "Женско је могло испребијати Турчина на мртво име, свакако изгрдити паше и султане, па јој ипак суда било није".³

Правећи упоређења са европским, католичко-протестанским, просторима наглашава: "Али код европских спахија било је некад узаконено тако названо "право на прву ноћ" (*jus primae noctis*) које су спахије имале и редовно упражњавале над младом, женом свога кмета".⁴

То срамно право, то ругло, тај вјечни жиг нечовјечности за хришћанску господу, имали су над туђим женама не само спахије, већ и

¹ Васо Пелагић: Историја босанско-херцеговачке буне - Сарајево 1953. стр. 91. Ово познато дјело појавило се 1879. и у истој години доживјело два издања, а треће 1882. у Београду

² Мисли се на просторе који су били под католичко-протестанском вјерском доминацијом.

³ Пелагић, цит дјело, стр. 90. Иначе, пуни наслов трећег, допуњеног, издања гласи: "Историја босанско-херцеговачке буне у свези са српско-влашко-бугарско и руско-турским ратом у години 1875, 1876, 1877, 1878. (Штудија за народ и државнике).

⁴ Писац, као потврду, наводи Бебела и његову "Историју сељачког рата", затим Колба и његову "Културну историју човјечанства" (нарочито другу књигу њемачког издања, стр. 41. итд.) Такође, он све анализе и упоређења потврђује низом документованих доказа. Видјети, поред осталог, стр. 90. цит. дјела.

ситни и крупни представници Бога и вјере - мантијаши (искључиво се односи на католичко-протестантски свијет, што се и није држао изворних принципа Христовог учења - прим. Ч. Л.) који би санкционисали тако нечовјечну уредбу као моралну установу, као правичан ред и поредак...".⁵

Потврђујући да је свештенство католичког клера (још више него протестантског) свашточинским радњама⁶ спутавало морално уздизање, писац (уз подругљиву синтагму, "свети оци", додаје: "Ко би се толико умом и поштењем узвисио и одважио да тај њихов безобразни и нечовјечни морал погази, одмах би тога ти "свети оци" прогласили за безбожника, отпадника, и искали да се најстрожије покара и казни".⁷

Закључујући да су: "римокатоличке владике, патрике и кардинали махом били спахије, онакве какве видимо у сусједној нам Славонији и Хрватској", Пелагић (без обзира на турско иновјерје, које му је знатно даље) остаје досједан у тврдњи да "баш нигдје нико не зна, нити историја спомиње, да је иједан турски хоџа или дервиш био спахија, а још мање да је оно гадно "право на прву ноћ" одобравао и уживао".

И заиста, слиједећи Пелагићеве истраживачке трагове у овом погледу, нема поузданих података који би ишли у прилог супротном, тј. да је законима турске царевине бешчашће било дозвољено, што на Западу, у тзв. "цивилизаној" Европи, није био случај.

Турци су, уз то, и вјерски били дистанцирани, јер би им такав поступак (без претходног превођења у ислам) одузимао "углед пред Пророком" (Мухамедом).

Отуда њихова подругљивост за све ванисламце да су "крмски народ", а они наводна господа.

Дакле, морална неприкосновеност жене (без обзира на вјерско опредјељење) у турском царству (на свим просторима гдје је оно могло проводити своју законодавну власт) била је заштићена.

Разлози што проучаваоци турског периода ову тему заобилазе не налазе се само у заокупљености проучавањем положаја раје (намети, данак у крви и други зулуми над непокорнима) већ и што то изискује упоредну анализу спахијског правног система у Турској са феудалним Средње и Западне Европе. Но, не треба залазити даље у западно и средњеевропска

⁵ Цит дјело, стр. 90.

⁶ Индулгенције (опроштајнице грехова) инхибиција и други срамни акти.

⁷ Исто дјело, стр. 90.

пространства. Довољно је проучавати положај хрватског и словеначког становништва па се увјерити у тачност Пелагићевих навода. Жена кмета, тамо, била је не само подвргавана накарадном праву моћних над њеним тијелом (а тиме и бешчашћењу) већ су многе осине спахије то и изричито захтијевале од кмета кад год им се прохтјело.

Отуда и честе буне сељака (везиване не само за економски већ и неморални однос спахијских свашточичња према њима).

Аугуст Шеноа, иако превасходно књижевник, оставио је, како у "Сељачкој буни" тако и у низу других радова, доста примјера за то.

Изузетак је на тим, тада аустро-мађарским просторима, чињен једино према српском становништву које је, иначе, припадало Војној крајини и Јужној Угарској, гдје су уживали посебне повластице као чувари границе од турских упада и као слободни људи. Њихов статус не само да није могао већ није ни смио бити било чиме угрожаван, јер би, у противном, то значило и угрожавање многонационалне територије велике империје у којој је, углавном, живјело становништво католичко-протестантског обреда.

Прихватајући Пелагићев историографски допринос и у овом погледу, не треба заборавити да је овај стваралац и идеолошки усмјеритељ био једнако оштар и у односу на све остале друштвене неправилности које су се јављале током историје, како код поробљивача тако и код српског народа, коме је и сам припадао.

Занимљиво је да се овај трибун трудио да направи упоредни пресјек, у том смислу, кроз вјекове. Стога Пелагић истиче и неправилности које су постојале још у Душановом законуку, на релацији, отрох - меропх - племић и слично.⁸ Али, при проучавању Пелагићевог историографског дјела увијек треба имати на уму његов идејно-препородитељски циљ, који је био у интересу цјелокупног српског народа, односно људског друштва уопште. То његовом "моралном бичу" даје јачи замаха а њему и његовој мисли већи значај.

⁸ Сем Душановог законика, при упоредној анализи, потребно је користити и друга документа, али неизоставно "О ропству" др Божидара Петрановића, у *Radu* Југословенске академије из Загреба, - књ. 16. за 1871. годину.

Проф. др Жарко Булајић

ПОСЛОВНИ ЉУДИ И ПОСЛОВНОСТ - ЗАПАЖАЊА О УЛОЗИ ЛИЧНОСТИ У ПРИВРЕДНОМ РАЗВИТКУ ЦРНЕ ГОРЕ*

Најзад смо добили једну, кад трагамо за новим путевима у будућност, данас потребну књигу, која иницира подробнија изучавања блиске прошлости. А у будућност се не може без искуства прошлости, јер увек прети опасност да поновимо грешке и да реално не сагледамо перспективе даљег развоја, којим смо кренули или намеравамо да кренемо.

Писци не претендују на књигу дубоке мисаоне анализе. Она се, углавном, креће у границама занимљиве публицистике. Свакако, она ће, као таква, деловати подстицајно и ефектно зато што ће изазвати многе који се у њој помињу као и све оне који су окупирани оним што се одиграло у непосредној прошлости да и они дају своју реч и да отворе дијалог и расправу. Радозналцима ова књига даје могућност да сазнају и оно што до сада нису знали. Ако се остваре та очекивања, бићемо ближи правим информацијама и истини у свестранијем сагледавању многих проблема, тајни и енигми прошлог доба. Уосталом то не може а да не врши и благотворан утицај на данашњу политику и данашње економске и политичке процесе.

Књига о којој је реч обрађује, новинарско-публицистички, један број наших познатих и истакнутих привредника који су радили и стварали у друштвено-економском систему самоуправног социјализма. Упркос томе, ови црногорски социјалистички асови у много чему су искакали из тог система и због тога често били на опасној ивици преко које се није могло прећи а да се не изложе личној опасности. Јер, самоуправно споразумевање и друштвено договарање је искључивало сваку могућност индивидуалног предузетништва, без којег нема ни тржишта, ни конкуренције, а богами ни

* Поводом књиге Велизара Средановића

иновација које условљавају нову, вишу технологију. Кад год нема довољно ваљаних, способних, динамичних, па и агресивних предузетника, тада држава обавезно узима у своје руке узде економије. У одсуству њих празнину попуњава држава, поготову онда када промовише брзи привредни развој. Тада законе економије замењује законима права, тачније речено насилијем, што је њена права природа. Дакле, кад држава, ступа на економску сцену, она логику економије замењује логиком политике.

Наши привредници, о којима данас говоримо, бринули су се да више поштују економску логику и по њој се, у свом руковођењу, више управљају а мање по логици партије и државе. Управо, отуда између њих свађе, размирице, па и сукоби, који се у књизи често помињу.

Индивидуално предузетништво је снажно и чврсто укоревљено у приватној својини и профиту као кључном мотиву. Ни једног ни другог није било у социјалистичком друштву нашег типа.

Наши привредни асови, којима је посвећена ова књига, такви нису били и профит као мотив у њиховом пословању није могао ни да постоји. А кад се данас сећамо њих и времена у којима су они деловали, кад им одајемо признање, оцењујемо њихов рад и допринос Црној Гори, не можемо избећи, искључујући суперлативе у њихову част којима књига обилује, а да не поставимо питање шта је у ствари, био мотив њиховог прегалаштва.

Пошто лична корист и профит отпадају, систем их одбацује, онда остају друштвена добробит и стваралаштво. Истина, мотив њихове активности је морао постојати, али га је врло тешко терминолошки дефинисати. Између осталих мотива могли су бити: друштвени престиж, стваралачки жар, лична амбиција, жртвовање за државу и народ и много чега још. Или, како би рекао Мажуранић: "Види му се мријет му се неће, а јест њешто што га напрјед креће". Са етничког становишта, ови мотиви представљају, високе вредности. Али, развој, ефикасност, рационалност, економичност јесу, са економског становишта, принципи који их потиру и доминирају модерним тзв. цивилизованим друштвима. Увек кад етичке врлине занемарују економски фактор, иако краће време могу чак и доминирати, у дужим роковима губе дах и бивају потиснуте. Нажалост, модерни цивилизовани свет се налази у страховитом и све већем раскораку између етике и економије. Уместо да се приближавају, оне се све више међусобно удаљују. Зато је разумљиво што наши привредници, који нису били мотивисани материјалним интересом, дугорочно гледано, нису имали перспективе.

Ради бољег и комплекснијег разумевања правог стања ствари кад је у питању стваралаштво наших асова, мораћемо се, макар и површно, дотаћи још неких питања. Поменимо само ризик, без кога нема економске ак-

тивности. Он је уграђен у економску логику и у законе економије. Ризик је један од капиталних принципа капиталистичке економије. Истина, он губи значај са нарастањем капитализма гигантских компанија.

У предузетничкој економији виталног облика приватне својине, у Шумпетеровом смислу, ризик је принцип без кога нема ни конкуренције, ни иновација, и према томе, ни тржишта. У капиталистичкој економији малих размера опасност од ризика није велика. У питању су обично, и кад не успевају, мали губици. Међутим, кад је у питању гигантизам, мало ко се усуђује да ризикује. Тражи се сигурност. И овде се онда уплиће држава. Велике ризике она преузима на своја плећа. У строго планској привреди ризик је искључен, мада је она сама највећи ризик. То ми добро знамо кад се сетимо многих фабрика и подухвата који су пропали. Кад држава субјективистички планира сигурност на основу политичких критеријума, добије се пропаст оног што је испланирано. По тој логици наши привредници су били лишени права на ризик, али се они тога нису придржавали. Користили су га зналачки и обилато. Узмимо само Андрију Дабановића када је стварао Прекоокеанску пловидбу. Истина, они се нису излагали сопственим материјалним губицима, јер предузећа на чијем су челу стајали нису била њихово власништво. Излагали су се само политичким ризицима, који су били још тежи од материјалних. Ако не би успели у ризику, лично нису губили имовину, јер је била друштвена а не њихова, али нису могли избећи све политичке последице по њих. Дакле, њиховом успеху су добрим делом кумовали и ризици којима су се излагали. нема никакве сумње да се ради о храбрим људима. Без храбрости ништа велико се не може постићи.

Наши привредни асови су били изузетно ограничени глобалном економском и планском политиком државе. Познато је да је поента наше планске развојне политике био тзв. *Закон бржег пораста производње* I од II одељка друштвене производње, тј. бржег пораста производње средстава за производњу од производње средстава за потрошњу. Кад под овај закон подведемо рецимо "Обод", онда је сасвим разумљиво што он од државе није имао шта очекивати и што је све време био њено пасторче. Утолико је заслуга Нагибова за његово оснивање и развој већа. То се може исто рећи за многе објекте II одељка друштвене производње које су оснивали и у којима су радили привредници о којима сада говоримо. Истински говорећи, "Обод" је пропуштена шанса Црне Горе. Почео је да производи добре и тражене производе које тада нико у бившој Југославији није производио. Но, пошто није подржан плански, политички и финансијски од одговорних фактора Црне Горе, препуштен самом себи, изгубио је трку. Други су га претекли. Почео је да заостаје јер је изгубио ту драгоцену предност.

Завршавајући овај део о предузетницима, или како их називамо данас бизнисменима, остаје још и закључак који проистиче из онога што је о

овоме феномену до сада речено, а који се сам по себи намеће. Наиме, уносећи предузетничку логику и економски метар у систем руковођења и стварања, они су весници новог система кога настојимо данас да изградимо. Баш као весници новог, наилазили су на отпор, каткад и жесток.

Знајући шта предузетник значи у модерној и ефикасној економији, ценећи њихов успех, подржавао сам наше привреднике, ове које данас помињемо и многе друге који су овог пута заобиђени, у њиховом пословању и стварању. Као потврду ове тврдње, навешћу шта сам говорио давне 1971. године. У часопису "Пословна сарадња" од марта-априла 1971. године, забележене су следеће моје речи као мото часописа:

"Имамо врло мало пословних људи, а још нијесмо изградили критеријум пословности и пословног човјека. Што подразумевамо под пословним човјеком? Да ли је то онај капиталистички предузетник класичног типа, менаџер великих корпорација, бизнисмен савремене епохе, или неко други, неки социјалистички менаџер посебног типа, што се данас све сусреће у теорији и пракси? Све ово није толико важно колико је важна чињеница да не можемо без тих људи, који, истина у нашим условима морају бити подвргнути контроли самоуправног друштва и чија активност не може да се креће изван самоуправних одлука и овлашћења датих тим одлукама, што опет не значи да им политика и структура нашег самоуправног друштва цепидлачки треба да сузи поље дјеловања".

То је све што се тада могло рећи, а и то је превише, с обзиром на тада владајућу бирократско-догматску идеологију. Наглашавам да сам управо у то време радио и плодно сарађивао са људима о којима пише ова књига.

Поред свега доброг и похвалног, могу се дати многе примедбе на тек изашлу књигу. Задржаћу се само на неким недостацима, са циљем да се у следећим издањима, по могућности, избегну.

Наши многи истакнути привредници су изостали. Већ се осећају у јавности приговори на ову тему. Наводе се и конкретна имена. Но, ко ће, у први мах, ући у ужи избор, не одлучују критичари, већ једино сам аутор. Надајмо се да на овој књизи неће стати. Пробудиће интересе и подстаћи нове ауторе.

Стил је хиперболичан и доста обојен црно-белом бојом. Но, то је разумљиво, јер се не ради о научној студији, него о једном бестселеру коме је такав стил приказивања иначе својствен.

Сходно томе, оштра критика, преоштре речи на рачун бивших структура и државно партијског врха нису изостале. А с обзиром да су већи, други део књиге, писали сами привредници који су још у животу, а да се на

први, тј. онај који то нису, могу дати примедбе на изворе који су коришћени о њима и њиховој делатности, нормално није се могла избећи једна доза субјективизма. А он се углавном састоји онда кад се помиње друга страна, свађе, распре и сукоби са њом. Уосталом, у аутобиографијама и сличном није могуће избећи субјективизам. То је универзално позната чињеница. Уосталом, у овој књизи, кад су у питању наведени проблеми, чули смо једну страну. Требало би да се чује и друга. Још су стари Латини рекли: "audiat ut altera pars". Без тога се не може стићи са субјективног на објективни пидестал, кога наука и истина једино признају.

Чак, ако узмемо реалност као критеријум објективности, можемо да констатујемо да ни у једном друштву, па ма какав систем имало, развој не иде глатко, без тешкоћа, свађа, окривљавања ових или оних, без оштрих речи, без размирица, без тражења кривца кад нешто не успева, па и онда кад га стварно и нема. Нарочито у динамичком друштву, кад ствараоци ничу на све стране, такве појаве су сасвим природне и нормалне. Истичући ову примедбу, сложио бих се са Миком Станојевићем, да се поред свега ипак радило "о стваралачком неспоразуму".

С обзиром да је сваки од успешних привредника које истичемо као узорне привредне руководиоце био на челу појединог предузећа, анализа кроз коју смо их посматрали је, природно, била микроекономска. Запостављена је макроекономска анализа. А кад се глобална економска политика посматра и мери из угла поједине привредне јединице, врло често се показује, у односу на њу, као неадекватна и супротна њеним интересима. У таквој економској оптици преовлађује субјективност у односу на објективна мерила. Управо на тој линији је и долазило до неспоразума, неразумевања, грђења и сукоба између микро и макро субјеката. Сваки човек је по природи личан и субјективан, па често нема разумијевање за оно што се дешава изван круга његових интереса. Зато у критици и оцени субјективног се, и овде као и у свему осталом, мора бити објективан и непристрасан. Често је и субјективно објективно и обрнуто. У том смислу, макро и микро су два пола истог процеса. Истина се ту крије.

На том плану биће још много нејасног, што захтева нова истраживања. Не треба губити из вида да су се у годинама које су протекле на површини догађаја наталожили и нагомилали дебели слојеви препуцавања, писања, мишљења, сукобљавања који су покрили праве узроке и праву истину о тим односима. Никад се истина не може наћи на површини појава. Да би до ње дошли, истраживачи ће морати разгрнути све те дебеле слојеве под којима се она крије. Са површине ће се морати сићи у дубину где су прави узроци и права истина закопани и сахрањени. А за то нису довољне аутобиографије и испитивачки тестови. Потребна је још и научна анализа која ће научним методама ући дубље у појаве.

Публиковање ове књиге значи много и по томе што се из ње види да се у времену кад су наши привредни асови радили, много учинило и створило у привредном развоју. Сведоци тога су они сами. Она демантује данас много распрострањено мишљење да се у њихово време ништа добро није урадило, па и оно што је створено било је промашај.

Кад се успне на кормило власти гарнитура млађе генерације, она брзо заборавља, ради своје афирмације, оно што је пре ње било и створено. Уобрази да свет од ње почиње. А о новим будућим генерацијама, које ће иза ње доћи, много не брижи, па се ствара утисак да са њима свет не само почиње, него да се и завршава. Али, живот чини своје. Његов континуитет се никад не прекида. Кад би се тако нешто десило, онда би то био његов крај, јер је апсурд да кад стане, може да се настави. Једино је, до сада, Исус Христос устао из мртвих.

Завршавајући ово моје излагање не могу а да не истакнем колико су наши познати привредници бринули о људима. Буба Головић каже да су у његовом раду и успеху "идеје и кадар били одлучујући". Речи Андрије Дабановића да му је "суштинско питање, осим кадровског, било да обезбеди раднике и њихове породице", звучи упечатљиво. Мико Станојевић конкретно помиње сваког свог сарадника и прича шта су му они значили и колико су вредели у реализовању сваке његове замисли.

Вјековима угњетени и експлоатисани радник, стваралац свих вредности, може се уздићи на ниво сопствене свести, својих интереса и мотивисати за стваралачки рад само друштвеним признањем, економским и политичким валоризовањем као основне производне снаге друштва. Самоуправљање је требало да послужи том циљу. У нечему се омануло, па није постигнуто што се жељело. Упркос томе, показало се да се и радничка класа више не може држати једино на уздама профита и експлоатације, без уграђивања у укупни друштвени систем онога што њој оправдано припада као заслужено право. Вара се сваки онај који мисли да се са радним људима може мафијашки манипулисати.

Човек радник је алфа и омега друштва. Од њега све почиње и за њега се све врши. Човек, рад, стваралаштво, друштво, живот, то су синоними, јер без човека од тога нема ништа. Та мисао је уткана у идеје, рад, стваралаштво оних о којима данас судимо.

У поздравној речи на свечаној Скупштини Универзитета у Титограду приликом његовог оснивања априла 1974. године, рекао сам:

"Основно питање развоја је човјек са његовим искуствима, знањима и навикама. Савремени развој захтијева човјека који ће да разумије законитости онога што се одиграва у друштву. Човјек је основни, од-

лучујући, одређујући фактор развоја и напретка, а без разумијевања суштине друштвених процеса тешко је добити таквог човјека, јер је он тај који програмира, гради, ствара. Да ли ће се ићи брже или спорије у развоју и напретку највише зависи од квалитета човјека... Истина, да би изградили таквог човјека, човјека радника и ствараоца, морамо га претходно далеко више афирмисати у сваком погледу, како у материјалном стимулисању тако и у његовом политичком и друштвеном уважавању. Нема сумње да Универзитет има огромну улогу у формирању таквог човјека". (Споменица Универзитета "Вељко Влаховић" у Титограду, Титоград 1976). А са таквим човјеком се лако стиже до врхунске технологије и науке.